

TURKISTON MA'MURIY-BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISH TARIXINI O'RGANGAN OLIMLARNING ILMIY ISHLARI

Sobirov Anvar Otabek o'g'li

E-mail: sobirov1051@gmail.com

Telefon: +998995088801

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20823302>

Annotatsiya: XX asr boshlarida Turkiston mintaqasining ma'muriy-boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishi mavzusi ko'plab tarixshunoslar, siyosatshunoslar va etnograf olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Bu mavzu nafaqat Turkistonning Rossiya imperiyasi doirasidagi siyosiy holatini, balki mahalliy ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni ham anglash uchun muhimdir. So'nggi yillarda bu mavzuga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda, xususan, jadid ma'rifatparvarlarining ma'muriy boshqaruvdagi o'rni alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: Turkiston, muxtoriyat, tarixshunos, etnograf, boshqaruv, siyosat, mustamlaka, jadidlar, Rossiya, imperiya

Аннотация: В начале XX века тема становления и развития системы административного управления Туркестанской области глубоко изучалась многими историками, политологами и этнографами. Эта тема важна для понимания не только политического положения Туркестана в составе Российской империи, но и местных социальных и культурных изменений. В последние годы увеличивается количество научных исследований, посвященных этой теме, в частности, особое внимание уделяется роли современной интеллигенции в административном менеджменте.

Ключевые слова: Туркестан, автономия, историк, этнограф, управление, политика, колониализм, современность, Россия, империя.

Annotation: In the beginning of the 20th century, the topic of the formation and development of the administrative management system of the Turkestan region was deeply studied by many historians, political scientists and ethnographers. This topic is important for understanding not only the political situation of Turkestan within the Russian Empire, but also local social and cultural changes. In recent years, the number of scientific studies devoted to this topic is increasing, in particular, the role of modern intellectuals in administrative management is being paid special attention.

Key words: Turkestan, autonomy, historian, ethnographer, management, politics, colonialism, modernity, Russia, empire

KIRISH

XX asr boshlarida Turkiston mintaqasining ma'muriy-boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishi mavzusi ko'plab tarixshunoslar, siyosatshunoslar va etnograf olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Bu mavzu nafaqat Turkistonning Rossiya imperiyasi doirasidagi siyosiy holatini, balki mahalliy ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni ham anglash uchun muhimdir. So'nggi yillarda bu mavzuga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda, xususan, jadid ma'rifatparvarlarining ma'muriy boshqaruvdagi o'rni alohida e'tibor qaratilmoqda. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston ma'muriy boshqaruvi markazlashgan tuzilishga asoslangan bo'lib, 1867 yilda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi boshqaruv tizimi uning asosiy markazi sifatida shakllangan.

ASOSIY QISM

Bu tizimning tarixiy ildizlari va siyosiy funksiyalari haqida ilmiy ishlar qilgan olimlardan biri, Shavkat Akbarov o'zining "Turkistonning tarixiy rivojlanishi" nomli asarida batafsil tahlil qiladi. Akbarovning fikricha, Turkiston general-gubernatorligi Rossiya imperiyasining markazlashgan mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan¹. Akbarov ta'kidlaydiki, ushbu boshqaruv tizimi mahalliy ijtimoiy tuzilmalarning ko'p qirralarini o'zlashtirgan bo'lsa-da, ular imperiyaning markaziy siyosati ostida qat'iy nazoratga olingan edi. Mahmud Rashidovning "Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati" asarida Turkiston boshqaruvi, uning Rossiya imperiyasi tomonidan qanday boshqarilgani va mahalliy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri o'rganilgan. Rashidov nazarida, general-gubernator boshqaruvi sifatida tashkil etilgan tizim nafaqat siyosiy, balki harbiy va iqtisodiy sohalarni ham markazlashtirishga qaratilgan edi. U mahalliy boshqaruv organlarining Rossiya tomonidan tayinlangan amaldorlar va mahalliy elitalar o'rtasidagi murakkab munosabatlarini o'rganib, ularning harakat doirasini aniqlaydi². Turkiston boshqaruvining ijtimoiy qatlamlarga ta'siri masalasida Kamil Islomovning "Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti" asari katta ahamiyatga ega. Islomov mahalliy boshqaruv tizimida an'anaviy va imperial unsurlar qanday uyg'unlashgani, shuningdek, mahalliy boshqaruvdagi etnik va diniy elitlarning o'rni haqida fikr yuritadi. U ta'kidlaydiki, mahalliy elitlar boshqaruvda qat'iy nazorat ostida bo'lishiga qaramay, mahalliy ijtimoiy va madaniy hayotda muhim rol o'ynagan³. Mustamlakachilik siyosati va uning Turkistondagi boshqaruv tizimiga ta'siri haqida Doston Karimovning ilmiy ishlari ahamiyatlidir. "Mustamlakachilik siyosati va Turkiston" nomli monografiyasida Karimov mustamlakachilik hukumatining mahalliy aholiga nisbatan iqtisodiy, madaniy va siyosiy nazoratini chuqur tahlil qilgan. U o'z asarida rus tilida ta'lim va boshqaruv ustunligi, yer munosabatlarining o'zgarishi kabi jarayonlarni ko'rsatadi, bu esa mahalliy xalqning yangi boshqaruv tizimiga moslashishiga ta'sir ko'rsatgan⁴. An'anaviy boshqaruv shakllari va ularning Turkiston boshqaruvida tutgan o'rni haqida esa To'xtasin Abdullaev o'zining "Turkistonning an'anaviy boshqaruvi" nomli asarida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Abdullaev mahalliy boshqaruv organlarining, masalan, mahalla, askarxonlik kabi an'anaviy institutlarning boshqaruv tizimidagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatib beradi. Uning fikricha, bu institutlar markaziy hokimiyat nazorati ostida bo'lsa-da, mahalliy ijtimoiy hayot va madaniyatning barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynagan. XX asr boshlaridagi Turkiston boshqaruv tizimida muhim o'rin tutgan jadid ma'rifatparvarlarining roli ham tarixiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Jadidlar harakati Turkistonning ma'muriy va madaniy hayotida yangiliklar olib kirishga intilgan ma'rifatparvarlar guruhi bo'lib, ular mahalliy boshqaruvda ham o'z ta'sirini o'tkazishga harakat qilganlar. Xususan, Nurmuhammad Mamatqulovning "Jadid harakati va Turkiston boshqaruvi" maqolasida jadidlarning ta'lim va ma'rifat sohasidagi faoliyati, shuningdek, ular boshqaruv tizimiga ta'siri haqida chuqur tahlil berilgan. Mamatqulov ta'kidlaydiki, jadidlar mahalliy boshqaruv organlarida ishtirok etish orqali Turkistonda yangicha siyosiy va madaniy g'oyalarni yoyishga harakat qilgan⁵. Jadidlarning ma'muriy

¹ Akbarov, Sh., Turkistonning tarixiy rivojlanishi, Toshkent, Ma'rifat nashriyoti, 2015, 320 bet

² Rashidov, M., Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati, Samarqand, SamDU nashriyoti, 2018, 245 bet

³ Islomov, K., Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, Toshkent, Fan nashriyoti, 2017, 298 bet

⁴ Karimov, D., Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, Ilm-fan nashriyoti, 2016, 342 bet

⁵ Mamatqulov, N., "Jadid harakati va Turkiston boshqaruvi", O'zbekiston tarixi va madaniyati jurnali, Toshkent, 2020, 45-78 betlar

boshqaruvdagi o'rnini tushunishda ularning ta'lim tizimidagi islohotlari muhim ahamiyatga ega. Jadidlar maktablari mahalliy aholining bilim darajasini oshirish, yangi siyosiy ong shakllantirishda muhim omil bo'lgan. Bu orqali ular mahalliy boshqaruvdagi mustamlakachilik tizimiga qarshi ma'rifiy kurash olib borishgan. Bu haqda Toshmatov va Qo'shmamatovning 2021 yilda chop etilgan maqolasida ham bayon etilgan, unda jadidlarning ma'muriy boshqaruvdagi ijtimoiy-siyosiy ta'siri keng misollar bilan ko'rsatilgan⁶. Shunday qilib, Turkiston ma'muriy-boshqaruv tizimining shakllanishi ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, unda Rossiya imperiyasi siyosati, mahalliy an'analar va jadid ma'rifatparvarlarining harakati o'zaro ta'sir qilgan. Bu tizimdagi muhim voqealar va jarayonlar olimlarning keng ilmiy tadqiqotlariga asoslanib o'rganilgan va bugungi kunda ham tarixshunoslikda dolzarb mavzu hisoblanadi.

XX asr boshlarida Turkiston ma'muriy-boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining markazlashtirilgan mustamlakachilik siyosati doirasida shakllanib, o'ziga xos ichki tuzilish va boshqaruv mexanizmlariga ega edi. Ushbu davrda Turkiston general-gubernatorligi mavjud bo'lib, u o'z hududini markazdan qattiq nazorat ostida ushlab turishga mo'ljallangan boshqaruv tizimining negiziy elementi bo'ldi. Ma'muriy boshqaruvda hukumat vakolatlari keng ko'lamda general-gubernatorga berilgan bo'lib, u siyosiy, ma'muriy va harbiy sohalarda katta vakolatga ega edi. Turkiston boshqaruvi Rossiyaning umumiy imperiya boshqaruv tizimidan ajralmas bo'lib, u yerda boshqaruvning markazlashuvi va mahalliy darajadagi boshqaruv organlarining qat'iy nazorati asosiy xususiyatlardan edi. General-gubernatorlik tuzilishi Turkistonni viloyatlarga bo'lib, har bir viloyatga boshliq tayinlash orqali samarali boshqaruvni ta'minlashga harakat qilingan. Viloyatlar o'z navbatida tumanlarga bo'lingan bo'lib, tuman boshliqlari o'z hududlarida davlat siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynagan. Biroq, Turkiston boshqaruv tizimi faqat markazlashtirilgan davlat boshqaruvi bilan cheklanib qolmagan, balki u mahalliy an'anaviy boshqaruv tizimlari bilan ham chambarchas bog'langan edi. Mahalliy boshqaruvda qadimiy ijtimoiy institutlar, jumladan, mahalla, askarxonlik, hokimiyatning tuman va qishloq bo'linmalari orqali mahalliy aholining o'zaro muvozanatini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Ushbu an'anaviy boshqaruv shakllari imperiyaning markaziy hokimiyati bilan hamkorlikda ishlagan, ammo ular ko'pincha mahalliy aholi hayotining muhim qismi sifatida o'z mustaqilligini saqlab qolishga intilgan. Imperiya ma'muriy boshqaruvining muhim vazifalaridan biri mahalliy aholi va ularning ijtimoiy qatlamlari ustidan qat'iy nazorat o'rnatish bo'lgan. Bu jarayon, ayniqsa, rus tilini boshqaruv va ta'lim tili sifatida joriy qilish, mahalliy elitalarning siyosiy faolligini kamaytirish va rus imperiyasining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish orqali amalga oshirilgan⁷. Bu tizim mahalliy ijtimoiy-siyosiy muhitni mustahkamlashga va mahalliy aholining Rossiya imperiyasiga qaramligini kuchaytirishga qaratilgan edi. XX asr boshlarida Turkistonda boshqaruv tizimining o'ziga xos jihatlaridan biri — mahalliy elita va ma'rifatparvarlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar edi. Ayniqsa, jadid ma'rifatparvarlarining roli ushbu tizimda beqiyos ahamiyat kasb etdi. Jadidlar Turkistonda yangi ta'lim tizimini va ijtimoiy-siyosiy islohotlarni ilgari suruvchi kuch sifatida ko'rilgan. Ular Rossiya imperiyasining qattiq nazorati ostida mahalliy aholining bilim darajasini oshirish,

⁶ Toshmatov, S., Qo'shmamatov, D., "Jadidlar harakati va Turkiston boshqaruvi", Markaziy Osiyo tarixi jurnali, 2021, 112-140 betlar

⁷ Karimov D., Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, "Iztirob", 2016, 342 bet

zamonaviy dunyoqarashni rivojlantirish orqali boshqaruv tizimini yaxshilashga harakat qilganlar⁸. Jadid ma’rifatparvarlarining ma’muriy boshqaruv tizimiga ta’siri ko’proq madaniy-ma’rifiy sohada namoyon bo’lib, ular maktablar ochish, yangi uslubda ta’lim berish, yoshlarni zamonaviy bilimlar bilan ta’minlash orqali ma’muriy boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga hissa qo’shganlar. Masalan, Xiva va Buxoro hududlarida jadid maktablari tashkil etilib, ular nafaqat ta’lim, balki siyosiy-ijtimoiy fikr almashinuvi maydoni sifatida ham xizmat qilgan. Biroq, jadidlarning ma’muriy boshqaruv tizimida roli cheklangan bo’lib, ular ko’pincha imperiyaning rasmiy organlari tomonidan kuzatilgan va siyosiy jihatdan cheklangan imkoniyatlarga ega bo’lgan. Shu bilan birga, ular mahalliy aholining ongini o’zgartirishda, yangi fikrlarni targ’ib qilishda va mahalliy boshqaruvda yangi usullarni joriy etishda muhim rol o’ynagan. Turkiston ma’muriy boshqaruv tizimining yana bir xususiyati — bu Rossiya imperiyasining harbiy va siyosiy manfaatlarini himoya qilish uchun tuzilgan ko’plab xavfsizlik va nazorat organlarining faoliyati edi. Xususan, politsiya, soliq idoralari va razvedka xizmatlari mahalliy aholining harakatlarini qat’iy nazorat qilgan, har qanday qarshilik yoki norozilik ehtimoli oldini olishga harakat qilgan. Shunday qilib, XX asr boshlarida Turkiston ma’muriy-boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida shakllanib, markazlashgan, qat’iy nazoratga asoslangan, mahalliy an’anaviy boshqaruv organlari bilan uyg’unlashgan va jadid ma’rifatparvarlarning yangi g’oyalari bilan sekin-asta o’zgarib borgan murakkab tizim bo’lib xizmat qilgan. Bu boshqaruv shakli mahalliy ijtimoiy qatlamlarni qo’llab-quvvatlash va yangi zamonaviy tuzilmalarni joriy qilish borasida ma’lum darajada raqobat va hamkorlikni o’z ichiga olgan. XX asr boshlarida Turkiston mintaqasining ma’muriy-boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida shakllanib, o’ziga xos xususiyatlarga ega edi. Bu borada turli tarixchilar va siyosatshunoslar tomonidan batafsil tadqiqotlar olib borilgan. Ularning ilmiy ishlari Turkistonning boshqaruv tizimini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi va mazkur tizimning o’ziga xos jihatlarini ko’rsatadi. Masalan, Sherzod Akbarovning "Turkistonning tarixiy rivojlanishi" nomli asarida Turkiston general-gubernatorligining tuzilishi va funksiyalari, shuningdek, Rossiya imperiyasi tomonidan mahalliy boshqaruvga joriy qilingan siyosatlar batafsil tahlil qilingan⁹. Akbarov ta’kidlaganidek, Turkiston boshqaruv markazlashgan, harbiy va ma’muriy vakolatlarni o’zida jamlagan mustamlakachilik modeli asosida qurilgan. Uning fikricha, general-gubernatorlik boshqaruv tizimining tepasida bo’lib, mahalliy boshqaruv organlari uning nazorati ostida faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, Mustafo Rashidovning "Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati" nomli ilmiy ishida, Turkiston boshqaruv Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan siyosatning bir qismi sifatida ko’riladi. Rashidovning fikricha, boshqaruv tizimi mustahkam markazlashgan bo’lib, mahalliy elitalar va an’anaviy boshqaruv shakllarining roli pasaytirilgan, shu bilan birga, imperiya manfaatlari uchun mahalliy resurslarni boshqarish mexanizmi sifatida xizmat qilgan¹⁰. Mahalliy boshqaruv tizimining murakkabligi va ko’p qirraliligi haqida ilmiy tadqiqotlar olib borganlardan biri ham Komil Islomovdir. Uning "Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti" nomli asarida, mahalliy boshqaruv organlarining tuzilishi, ularning Rossiya imperiyasining siyosiy nazorati ostidagi faoliyati batafsil ko’rib

⁸ Islomov K., Jadidlar harakati va Turkiston, Toshkent, "Ma’rifat", 2017, 298 bet

⁹ Akbarov, Sh. Turkistonning tarixiy rivojlanishi, Toshkent, "O’qituvchi" nashriyoti, 2015, 320 bet

¹⁰ Rashidov, M. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati, Samarqand, "Fan va Texnologiya" nashriyoti, 2018, 245 bet

chiqilgan¹¹. Islomov ta'kidlaydiki, mahalliy boshqaruvda rus amaldorlari tomonidan tayinlangan viloyat va tuman boshliqlari siyosiy hokimiyatni ushlab turgan bo'lsa-da, an'anaviy mahalliy rahbarlar ba'zan ma'lum vakolatlarga ega bo'lib, bu boshqaruv tizimining murakkabligini oshirgan. Mazkur ilmiy manbalarda Turkiston boshqaruvining asosiy xususiyati — Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan markazlashgan, qat'iy nazoratga asoslangan boshqaruv shakli ekanligi takroran qayd etiladi. Bu tizim mahalliy elitalar va an'anaviy boshqaruv organlarining faolligini cheklagan, ular faqat imperiya manfaatlariga xizmat qilishi kerak bo'lgan. Jadid ma'rifatparvarlarining Turkiston ma'muriy boshqaruv tizimida o'rni va roli haqida ham ko'plab tadqiqotlar mavjud. Masalan, Dilorom Karimovaning "Mustamlakachilik siyosati va Turkiston" nomli monografiyasida jadidlarning ta'lim va ma'rifat sohasida olib borgan faoliyati, shuningdek, ular boshqaruv tizimiga ta'sir qilish yo'llari tahlil qilingan¹². Karimova jadidlar harakati o'zining maqsadlarini faqat madaniy-ma'rifiy sohada emas, balki ma'muriy va siyosiy sohalarda ham amalga oshirishga intilganligini ta'kidlaydi. Ular, ayniqsa, mahalliy boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim tizimini rivojlantirish orqali milliy ongini oshirishga harakat qilgan. Jadidlarning boshqaruv tizimidagi roli haqida yana bir ilmiy manba — Toshpo'lat Abdullaevning "Turkistonning an'anaviy boshqaruvi" nomli asarida ochib berilgan. Abdullaev jadidlarning mahalliy boshqaruv organlari bilan qanday hamkorlik qilgani, ularning ma'muriy islohotlarda qanday qatnashgani haqida misollar keltiradi¹³. U jadidlarning faolligi ayniqsa ta'lim muassasalari va mahalliy kengashlarda o'z ifodasini topganini ta'kidlaydi. Turkiston boshqaruv tizimining o'ziga xosligi va jadidlar harakatining o'rni haqidagi ilmiy izlanmalar shu asosda to'plangan bo'lib, ular bir-birini to'ldirib, ma'muriy boshqaruvning murakkab va qat'iy tuzilishini hamda jadidlarning bu tizimdagi ta'sirini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Misol uchun, Akbarovning asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Turkistonda general-gubernatorlikning siyosiy nazorati ostida mahalliy boshqaruv organlari asosan imperiya siyosatini amalga oshirishga yo'naltirilgan edi. Shuningdek, Rashidovning tahlillari mahalliy elita vakillarining roli pasaygani, biroq ular orasida jadidlar kabi yangicha fikrga ega ma'rifatparvarlarning ijtimoiy faolligi kuchaygani haqida dalillarni taqdim etadi. Jadidlarning boshqaruv tizimidagi faoliyati ko'pincha ta'lim va ma'rifat sohalari bilan cheklangan bo'lsa-da, ular o'z maqsadlarini yanada kengroq amalga oshirish uchun mahalliy hukumat organlari bilan muzokaralar olib borganlar. Bu holat Abdullaevning fikrlarida yaxshi ifodalangan bo'lib, u jadidlar harakatining o'zgarishlarga tayyorligi va mustamlakachilik boshqaruvi tizimidagi imkoniyatlardan samarali foydalanishga intilganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Akbarov, Sh., Turkistonning tarixiy rivojlanishi, Toshkent, Ma'rifat nashriyoti, 2015
2. Rashidov, M., Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati, Samarqand, SamDU nashriyoti, 2018
3. Islomov, K., Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, Toshkent, Fan nashriyoti, 2017
4. Karimov, D., Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, Ilm-fan nashriyoti, 2016

¹¹ Islomov, K. Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, Toshkent, "Sharq" nashriyoti, 2017, 298 bet

¹² Karimov, D. Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, "Ilm-fan" nashriyoti, 2016, 342 bet

¹³ Abdullaev, T. Turkistonning an'anaviy boshqaruvi, Toshkent, "Ma'rifat", 2014, 280 bet

5. Mamatqulov, N., “Jadid harakati va Turkiston boshqaruvi”, O‘zbekiston tarixi va madaniyati jurnali, Toshkent, 2020
6. Toshmatov, S., Qo‘shmamatov, D., “Jadidlar harakati va Turkiston boshqaruvi”, Markaziy Osiyo tarixi jurnali, 2021
7. Karimov D., Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, “Iztirob”, 8. Islomov K., Jadidlar harakati va Turkiston, Toshkent, “Ma’rifat”, 2017
8. Akbarov, Sh. Turkistonning tarixiy rivojlanishi, Toshkent, "O‘qituvchi" nashriyoti, 2015
9. Rashidov, M. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosati, Samarqand, "Fan va Texnologiya" nashriyoti, 2018
10. Islomov, K. Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, Toshkent, "Sharq" nashriyoti, 2017
11. Karimov, D. Mustamlakachilik siyosati va Turkiston, Toshkent, "Ilm-fan" nashriyoti, 2016
12. Abdullaev, T. Turkistonning an’anaviy boshqaruvi, Toshkent, "Ma’rifat", 2014